

รายการอ้างอิง

กรุงเทพมหานคร, สมเด็จพระเจ้า, บทละครรามเกียรติ์ พระราชนิพนธ์ สมเด็จพระเจ้ากรุงธนบุรี และเล่าเรื่องหนังสือรามเกียรติ์ ของ นายกี อยุ่โพธิ์. พระนคร: องค์การค้าคุรุสภา, 2506.

กรุณา - เรื่องอุไร กุศลาสัย. มหากาพย์มหาภารตะ. กรุงเทพฯ ฯ: เจริญวิทย์การพิมพ์, 2525. (จัดพิมพ์โดย มูลนิธิเสฐียรโกเศศ - นาคะประทีป คณะกรรมการศาสนา เพื่อการพัฒนาสภาพวัฒนธรรมแห่งประเทศไทย)

กิตติกร วัฒนะสุด. เทคนิคการรำกลมอรุณในการแสดงเบิกโรงเมขลา - รามสูร. งานวิจัย ประกอบการศึกษารายวิชา 3504318 วิทยานิพนธ์ศิลป์ 1 หลักสูตร ศิลปกรรมศาสตรบัณฑิต ภาควิชานาฏศิลป์ คณะศิลปกรรมศาสตร์ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย.

คณะผู้จัดทำรายงานการสัมภาษณ์ประวัติบุคคลสำคัญ. บทสัมภาษณ์อาจารย์อาคม สหายาคม. ใน 26 ตุลาคม 2520 อาคม สหายาคม ที่ระลึกครบห้ารอบ. หน้า ฐ - ท. กรุงเทพมหานคร: ไทยสังฆภัณฑ์การพิมพ์, 2520.

คมสันธุ ห้วเมืองลาด. นาฏศิลป์ 6 สำนักการสังคีต กรมศิลปากร. สัมภาษณ์. 27 พฤศจิกายน 2545.

คึกฤทธิ์ ปราโมช, ม.ร.ว.. คำขวัญวันเกิดครบ 5 รอบ. ใน 26 ตุลาคม 2520 อาคม สหายาคม ที่ระลึกครบห้ารอบ. หน้า 15. กรุงเทพมหานคร: ไทยสังฆภัณฑ์ การพิมพ์, 2520.

คึกฤทธิ์ ปราโมช, ม.ร.ว.. ลักษณะไทยเล่ม 3 ศิลปะการแสดง. กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์ ไทยวัฒนาพานิช จำกัด, 2541.

คึกฤทธิ์ ปราโมช, ม.ร.ว.. สิ่งที่ควรรู้ก่อนดูนาฏศิลป์ (ไขน - ละคร), ใน ดนตรีไทย อุดมศึกษา ครั้งที่ 25 วันที่ 22 มกราคม 2537 ณ หอประชุมมหาวิทยาลัย- ธรรมศาสตร์. กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์, 2537.

จตุพร รัตนวราหะ. เพลงหน้าพาทย์. สุโขทัย: โรงพิมพ์วิทยา, 2538.

- จักรพันธ์ โปษยกฤต. (สัมภาษณ์, หลวงไพจิตรนันทการ: ขุขัยพราหมณ์คนแรก). ใน อนุสรณ์หลวงไพจิตรนันทการ. หน้า 16. กรุงเทพฯ: ห้างหุ้นส่วนศึกษาศัมพันธ์, 2519. (อนุสรณ์ในการพระราชทานเพลิงศพ หลวงไพจิตรนันทการ ณ เมรุวัดเทพศิรินทราวาส 6 กรกฎาคม 2519).
- จิรัช อาจนรงค์. ผู้เชี่ยวชาญด้านดุริยางค์ไทย สำนักการสังคีต กรมศิลปากร ศิลปินแห่งชาติ สาขาศิลปะการแสดง (ดนตรีไทย) พุทธศักราช 2545. สัมภาษณ์. 26 ธันวาคม 2545.
- จุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, พระบาทสมเด็จพระ. เงาะป่า. พระนคร: โรงพิมพ์พระจันทร์, 2509. (ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้พิมพ์พระราชทานในงานพระราชทานเพลิงศพ หม่อมเจ้าหญิงพัฒนาภรณ์ ไชยันต์ ท.จ.ว. ณ เมรุหน้าพลับพลาอิศริยาภรณ์ วัดเทพศิรินทราวาส วันที่ 16 พฤศจิกายน พุทธศักราช 2509)
- เฉลิมศักดิ์ เย็นสำราญ. นักวิชาการศึกษา ฝ่ายตำรา มหาวิทยาลัยสุโขทัยธรรมาธิราช. สัมภาษณ์. 11 ธันวาคม 2544.
- ชวลิต สุนทรานนท์. นักวิชาการละครและดนตรี 8 สำนักการสังคีต กรมศิลปากร. สัมภาษณ์. 13 มกราคม 2546.
- ฐากร สำราญพงษ์. การรำเพลงหน้าพาทย์กลมนารายณ์. รายงานประกอบการศึกษารายวิชา 35044531 ศึกษาศาสตร์ทางนาฏศิลป์ไทย สาขาวิชานาฏศิลป์ไทย คณะศิลปกรรมศาสตร์ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2540.
- ณรุทธ์ สุทธจิตต์. (บรรณาธิการ), เพลงหน้าพาทย์: มรดกทางวัฒนธรรมและการสืบทอด. กรุงเทพมหานคร: บริษัทบพิทการพิมพ์, 2538.
- ดำรงราชานุภาพ, สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยา. ตำนานเครื่องมโหรีปี่พาทย์. พระนคร: โรงพิมพ์มหามกุฏราชวิทยาลัย, 2512. (พิมพ์เป็นอนุสรณ์ในงานฌาปนกิจศพนายจรูญ จุฑะสุด ณ ฌาปนสถานคุรุสภา วัดสระเกศราชวรมหาวิหาร วันที่ 4 มิถุนายน 2512).
- ดำรงราชานุภาพ, สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยา. ตำนานละครโอเนนา (พระนคร: สำนักพิมพ์คลังวิทยา), 2507.

ถาวร หัสดี. หน้าทับเพลงหน้าพาทย์ที่ใช้ในการแสดงโขน. วิทยานิพนธ์ปริญญาศิลป-

ศาสตรมหาบัณฑิต สาขาวิชาดนตรี บัณฑิตวิทยาลัย มหาวิทยาลัยมหิดล, 2543, หน้า122.

ธงไชย โภธารมย์. ผู้เชี่ยวชาญนาฏศิลป์ไทย สำนักการสังคีต กรมศิลปากร. สัมภาษณ์,

26 กันยายน, 17 ธันวาคม 2544 และ 20 มิถุนายน 2545.

ธนิต อยู่โพธิ์. โขน. พระนคร: บริษัทสหอุปรกรณ์การพิมพ์, 2500. (พิมพ์ในงานพระราชทาน

เพลิงพระศพ พระเจ้าวรวงศ์เธอ พระองค์เจ้าเฉลิมเขตทรงคุณ ณ

เมรุวัดเทพศิรินทราวาส วันที่ 26 มิถุนายน 2500).

ธนิต อยู่โพธิ์. ศิลปะละครคนรำ หรือ คู่มือนาฏศิลป์ไทย. กรุงเทพมหานคร: ห้างหุ้นส่วน

จำกัดศิวิพร, 2516. (พระเจ้าวรวงศ์เธอ พระองค์เจ้าเฉลิมพลทิฆัมพร

โปรดให้พิมพ์ในงานฉลองพระชนมายุ 5 รอบ ณ วันที่ 29 เมษายน 2516).

ธนิต อยู่โพธิ์. หนังสือเครื่องดนตรีไทย. กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์พิชฌเนศ, 2530.

ถ่านุ คงอิม. วิเคราะห์หน้าทับตะโพน และกลองทัดของเพลงชุดใหม่โรงเรียน. วิทยานิพนธ์

ศิลปศาสตรมหาบัณฑิต บัณฑิตวิทยาลัย มหาวิทยาลัยมหิดล, 2539.

ธีรยุทธ ยวงศรี. ประวัติคุณครุर्मลลี (หมั่น) คงประภัสร์. ใน ที่ระลึกในงานพระราชทาน

เพลิงศพคุณครุर्मลลี (หมั่น) คงประภัสร์ 19 กุมภาพันธ์ 2515 ณ เมรุวัด

เทพศิรินทราวาส. หน้า 4.นครหลวงกรุงเทพธนบุรี: จักรานุกุลการพิมพ์, พ.ศ.

2515.

นพรัตน์ หวังในธรรม. ผู้เชี่ยวชาญการสอนนาฏศิลป์ไทย วิทยาลัยนาฏศิลป์

สถาบันบัณฑิตพัฒนศิลป์ กรมศิลปากร. สัมภาษณ์. 13 พฤศจิกายน 2544.

นราธิปประพันธ์พงศ์. สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยา (ทรงแปล). จดหมายเหตุ-

ลาลูแบร์ เล่ม 1. พระนคร: องค์การค้าของคุรุสภา, 2505.

นายกรัฐมนตรีนคร, สำนัก. ประชุมศิลาจารึกภาคที่ 1 เป็นจารึกกรุงสุโขทัยที่ได้พบก่อน พ.ศ.

2467. พระนคร: โรงพิมพ์สำนักเลขาธิการคณะรัฐมนตรี, 2521. (คณะกรรมการ

พิจารณา และจัดพิมพ์เอกสารทางประวัติศาสตร์ สำนักนายกรัฐมนตรี พิมพ์

จำหน่าย เพื่อเผยแพร่เกียรติประวัติชนชาติไทยทางประวัติศาสตร์ วัฒนธรรม

และโบราณคดี).

นายกรัฐมนตรี, สำนัก. ประชุมศิลาจารึกภาคที่ 3 ประมวลจารึกที่พบในภาคเหนือ ภาคตะวันออกเฉียงเหนือ ภาคตะวันออก และภาคกลางของประเทศไทย อักษรด้วยอักษร และภาษาไทย. ขอม, มอญ, บาลีสันสกฤต. พระนคร: โรงพิมพ์สำนักเลขาธิการนายกรัฐมนตรี, 2508. (คณะกรรมการพิจารณาและจัดพิมพ์เอกสารทางประวัติศาสตร์ สำนักนายกรัฐมนตรี พิมพ์จำหน่ายเพื่อเผยแพร่เกียรติประวัติชนชาติไทยทางประวัติศาสตร์ วัฒนธรรม และโบราณคดี).

นาฏศิลป์, วิทยาลัย. คุณานุสรณ์ ในการเสด็จพระราชดำเนินพระราชทานเพลิงศพ นางลมุล ยมะคุปต์ ต.ม. ณ เมรุวัดมกุฏกษัตริยาราม วันพฤหัสบดีที่ 29 ธันวาคม 2526. กรุงเทพฯ: บริษัท ประยูรวงศ์ จำกัด, 2526.

นริศรานูวัตติวงศ์, สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ เจ้าฟ้ากรมพระยา. บันทึกความรู้ต่างๆ เล่มที่ 1. พิมพ์ครั้งที่ 2. กรุงเทพมหานคร: ไทยวัฒนาพานิช, 2521.

บัญชีตัดจุก รายพระนามแลนามผู้ซึ่งพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงตัดจุก (กรุงเทพฯ: บริษัทอมรินทร์ พรินติ้ง กรุ๊ป จำกัด, 2520)(พิมพ์เป็นอนุสรณ์ในงานพระราชทานเพลิงศพนายไฉ่ พันธุ์เลขา ณ เมรุวัดเทพศิรินทราวาส 19 กรกฎาคม 2530), หน้า 90, 100.

บุญนำ ลินธิฐฎา. นาฏศิลป์ 7 ว. สำนักการสังคีต กรมศิลปากร. สัมภาษณ์. 3 ธันวาคม 2545.

บุญเหลือ เทพสุวรรณ, ม.ล. และสมภพ จันทร์ประภา. ประวัติคุณหญิงเทศ นัฏกานุรักษ์. ใน เทศ นัฏกานุรักษ์. หน้า ข. นนทบุรี: โรงพิมพ์สถานสงเคราะห์หญิงปากเกร็ด, 2511. (อนุสรณ์ในการพระราชทานเพลิงศพคุณหญิงเทศ นัฏกานุรักษ์ ฌาปนสถานวัดธาตุทอง วันอาทิตย์ที่ 25 กุมภาพันธ์ พุทธศักราช 2511).

ปกรณ์ พรพิสุทธ์. นาฏศิลป์ 7 สำนักการสังคีต กรมศิลปากร. สัมภาษณ์. 1 กุมภาพันธ์ 2546.

ประทิน พวงสำลี. หลักนาฏศิลป์. พระนคร: ไทยมิตรการพิมพ์, 2514.

ประพันธ์ สุนทรชาติ. พงศในเรื่องราวเกียรติ ฉบับ สมุดไทย. ใน หัวโขน พงศในเรื่องราวเกียรติ. หน้า 56. กรุงเทพมหานคร: บริษัท อมรินทร์ พรินติ้งกรุ๊ป จำกัด, 2534. (พิมพ์เป็นอนุสรณ์ ครบ 60 ปี 24 กันยายน 2534).

ประสิทธิ์ คมภักดี. นาฏศิลป์ 6 สำนักการสังคีต กรมศิลปากร. สัมภาษณ์. 13 ธันวาคม 2545.

ปัญญา นิตยสุวรรณ. (ผู้บรรยาย). เพลงหน้าพาทย์ ตอนจบ และเพลงหน้าพาทย์แผลง. (บทประกอบรายการสังคีตศิลป์ของกรมศิลปากร ออกอากาศ ณ สถานีวิทยุ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย), 2528.

ปิ่น มาลากุล, หม่อมหลวง. งานละครของพระบาทสมเด็จพระรามาธิบดีศรีสินทรมหา-
วชิราวุธพระมงกุฎเกล้าเจ้าแผ่นดินสยาม. กรุงเทพมหานคร: ไทยวัฒนาพานิช,
2518.

เปลื้อง ณ นคร. พจนะ - สารานุกรมฉบับทันสมัย. กรุงเทพมหานคร: ไทยวัฒนาพานิช,
2516.

เผด็จ พลับกระสังค์. นาฏศิลป์ 7๑. สำนักการสังคีต กรมศิลปากร. สัมภาษณ์.
17 ธันวาคม 2545.

พจนานุกรมฉบับราชบัณฑิตยสถาน พุทธศักราช 2525. พิมพ์ครั้งที่ 5. กรุงเทพมหานคร:
สำนักพิมพ์ อักษรเจริญทัศน์, 2525.

พานุพล กาญจนกฤต. อาจารย์ 1 ระดับ 3 วิทยาลัยนาฏศิลป์ กรมศิลปากร. สัมภาษณ์.
6 ธันวาคม 2545.

พนิดา สิทธิวรรณ. แต่งองค์ทรงเครื่องโขน - ละคร. กรุงเทพมหานคร: ห้างหุ้นส่วนจำกัด
พิมพ์อักษร, 2544. (พิมพ์เป็นอนุสรณ์ในการพระราชทานเพลิงศพนางพนิดา
สิทธิวรรณ ณ เมรุวัดมกุฏกษัตริยาราม วันที่ 29 มีนาคม 2544).

พุทธยอดฟ้าจุฬาโลก, พระบาทสมเด็จพระ. บทละครเรื่องอุณรุท (ภาคต้น). พระนคร:
กรมศิลปากรตรวจสอบชำระใหม่, 2508. (พิมพ์เป็นอนุสรณ์ในงานพระราชทาน-

เพลิงศพ พลตรีหม่อมเจ้าฉัตรมงคล โสณกุล ณ เมรุหน้าพลับพลาอิสริยาภรณ์

พุทธยอดฟ้าจุฬาโลก, พระบาทสมเด็จพระ. บทละครเรื่องอุณรุท. พระนคร: โรงพิมพ์-
สามมิตร, 2514. (พิมพ์เป็นอนุสรณ์ในงานพระราชทานเพลิงศพนายสุวรรณ
วิชัยดิษฐ์ ณ เมรุวัดมกุฏกษัตริยาราม วันที่ 22 มีนาคม พุทธศักราช 2514)

พุทธยอดฟ้าจุฬาโลก, พระบาทสมเด็จพระ. รามเกียรติ์ เล่ม 1. พระนคร: องค์การคำ-
คุณสภา, 2507.

- พุทธยอดฟ้าจุฬาโลก, พระบาทสมเด็จพระ. รามเกียรติ์ เล่ม 3. พระนคร:องค์การค้ำ-
ครุสภา, 2507.
- พุทธเลิศหล้านภาลัย, พระบาทสมเด็จพระ. บทละครนอก เรื่อง ไชยเชษฐ. พระนคร:
โรงพิมพ์ประจักษ์วิทยา, 2513. (พิมพ์เป็นอนุสรณ์ในงานฌาปนกิจศพ นาย
ทองคำ จันทรพุ่ม ณ เมรุวัดยานนาวา 25 มีนาคม 2500)
- พุทธเลิศหล้านภาลัย, พระบาทสมเด็จพระ. บทละครนอก สังข์ทอง ไชยเชษฐ ไกรทอง
มณีพิชัย คาวี สังข์ศิลป์ชัย. พระนคร: โรงพิมพ์ประจักษ์วิทยา, 2513.
- พุทธเลิศหล้านภาลัย, พระบาทสมเด็จพระ. บทละครเรื่องอิเหนา เล่ม 1. พิมพ์ครั้งที่ 12.
พระนคร: โรงพิมพ์เจริญธรรม, 2514.
- พุทธเลิศหล้านภาลัย, พระบาทสมเด็จพระ. บทละคร เรื่องรามเกียรติ์ เล่ม 3. กรุงเทพฯ :
ม.ป.ท., 2506. (ข้าราชการศิลปิน และนักเรียนนาฏศิลป์ กองการสังคีต กรม
ศิลปากร จัดพิมพ์เฉลิมพระเกียรติพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย 12
ธันวาคม 2508)
- พุทธเลิศหล้านภาลัย, พระบาทสมเด็จพระ. บทละครเรื่องรามเกียรติ์ เล่ม 3. พระนคร:
ไทยวัฒนาพานิช, 2498.
- พูนพิศมัย ดิสกุล, ม.จ.. พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว "พระสยามเทวาริราช".
กรุงเทพมหานคร: บัณฑิตการพิมพ์, 2527.
- พูนพิศมัย ดิสกุล, ม.จ.. ศิลปิน. ใน 26 ตุลาคม 2520 อาคม สหายาคม ที่ระลึกครบห้ารอบ.
หน้า14. กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์ไทยสังฆภัณฑ์, 2520.
- ไพฑูริย์ เข้มแข็ง. จารีตการฝึกหัดและการแสดงโขนของตัวพระราม. วิทยานิพนธ์ศิลป-
ศาสตรมหาบัณฑิต บัณฑิตวิทยาลัย จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2536.
- ไพฑูริย์ เข้มแข็ง. อาจารย์ 2 ระดับ 7 วิทยาลัยนาฏศิลป์ กรมศิลปากร. สัมภาษณ์.
11 ธันวาคม 2545.
- มงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว, พระบาทสมเด็จพระ. ธรรมาธรรมะสงคราม. ม.ป.ท., ม.ป.ป..
(พิมพ์เป็นอนุสรณ์ในงานเฉลิมฉลอง 100 ปี โรงเรียนมหาวิทยาลัยราชวูธ จังหวัดสงขลา
วันที่ 5 - 7 เมษายน พุทธศักราช 2540)

- มงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว, พระบาทสมเด็จพระ. บทละครเบิกโรงตึกดำบรรพ์ พระราชนิพนธ์
ในพระบาทสมเด็จพระรามาธิบดีศรีสินทร มหาวชิราวุธ พระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว.
ม.ป.ท., ม.ป.ป.. (พระราชทานพระบรมราชานุญาตให้พิมพ์แจกในงานฉลอง-
พระสุพรรณบัฏของ จางวางเอก แลนายพลโท เจ้าพระยารามราฆพ ณ วันที่ 10
ธันวาคม พ.ศ. 2464)
- มงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว, พระบาทสมเด็จพระ. บทละครว่าเรื่องศกุนตลา. กรุงเทพฯ: โรงพิมพ์-
คุรุสภาลาดพร้าว, 2521. (หม่อมเจ้าดุลภากร วรวรรณ จัดพิมพ์เนื่องในงาน
พระราชทานเพลิงศพหม่อมสิริ วรวรรณ ณ อยุธยา ณ เมรุวัดธาตุทอง 15 มีนาคม
2521)
- มงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว, พระบาทสมเด็จพระ. รายงานตัวไขน กับ บทร้องและพากย์เจรจา
ของไขนสมัครเล่น. พระนคร: การพิมพ์พระนคร, 2503. (กฤษ สุทธกนิษฐ และ
คณะเงินนิมิตร ปากน้ำพิมพ์ไว้เป็นอนุสรณ์)
- มงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว, พระบาทสมเด็จพระ. บทเสภา เรื่อง สามัคคีเสวก พิมพ์ครั้งที่ 5.
กรุงเทพมหานคร: ห้างหุ้นส่วนจำกัด เกษมการพิมพ์, 2526. (คณะแพทยศาสตร์
ศิริราชพยาบาล มหาวิทยาลัยมหิดลร่วมกับธนาคารทหารไทย จำกัด พิมพ์แจก
เป็นบรรณาการ เนื่องในวโรกาสพระราชพิธีเฉลิมพระชนมพรรษา พุทธศักราช
2526)
- มงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว, พระบาทสมเด็จพระ. รามเกียรติ์ บทร้อง และบทพากย์ พระราช-
นิพนธ์ในพระบาทสมเด็จพระรามาธิบดีศรีสินทร มหาวชิราวุธ พระมงกุฎเกล้า-
เจ้าอยู่หัว. พระนคร: โรงพิมพ์มหาดไทย กรมราชทัณฑ์, 2502.
- มงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว, พระบาทสมเด็จพระรามาธิบดีศรีสินทร มหาวชิราวุธ พระ.
รามเกียรติ์ชุดเบิกโรง. พระนคร: องค์การค้าของคุรุสภา, 2504.
- มงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว, พระบาทสมเด็จพระรามาธิบดีศรีสินทร มหาวชิราวุธ พระ. พระราชนิ-
พนธ์บทเสภาสามัคคีเสวก. พระนคร: โรงพิมพ์มหามกุฏราชวิทยาลัย, 2502.
(มูลนิธิมหามกุฏราชวิทยาลัย พิมพ์เป็นบรรณาการในการบำเพ็ญกุศลคล้ายวัน
สวรรคต พระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัวครบ 34 ปี ณ วัดบวรนิเวศวิหาร วันที่ 25
พฤศจิกายน 2502)

- มนตรี ตราโมท. การบรรเลงปี่พาทย์ในงานพระราชพิธี. ใน ดนตรีไทยอุดมศึกษา ครั้งที่ 12, หน้า 37, กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์รุ่งเรืองการพิมพ์, 2522.
- มนตรี ตราโมท. ดนตรีสมัยสุโขทัย. ใน สิทธา พิณีภูวดล, วรรณกรรมสุโขทัย ภาควิชาภาษาไทย คณะมนุษยศาสตร์ มหาวิทยาลัยรามคำแหง, หน้า 45. กรุงเทพฯ ฯ: โรงพิมพ์มหาวิทยาลัยรามคำแหง, 2516.
- มนตรี ตราโมท. ดุริยศาสตร์ ของมนตรี ตราโมท. กรุงเทพมหานคร: ธนาคารกสิกรไทย จำกัด (มหาชน) สนับสนุนการพิมพ์, 2538. (สมเด็จพระเทพรัตนราชสุดา ฯ สยามบรมราชกุมารี ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าโปรดกระหม่อมให้พิมพ์พระราชทาน ในงานพระราชทานเพลิงศพ นายมนตรี ตราโมท ม.ว.ม. ม.ป.ช. ท.จ.ว. ณ เมรุหน้าพลับพลาอิศริยาภรณ์ วัดเทพศิรินทราวาส วันอาทิตย์ที่ 22 ตุลาคม 2538).
- มนตรี ตราโมท. สารานุกรมไทย ฉบับราชบัณฑิตยสถาน. กรุงเทพฯ ฯ: โรงพิมพ์ไพศาล-ศิลป์การพิมพ์, 2526.
- มหาดไทย, กระทรวง. พระแสงราชศัสตรา. ม.ป.ท., ม.ป.ป.. (พิมพ์เป็นอนุสรณ์ในงานพระราชทานเพลิงศพ พลเอกมังกร พรหมโยธี ม.ป.ช., ม.ว.ม., ท.จ.ว. ณ เมรุหน้าพลับพลาอิศริยาภรณ์ วัดเทพศิรินทราวาส 29 มิถุนายน 2509).
- รักษาติ ตุงคะบุรณะ. อาจารย์ 2 ระดับ 7 วิทยาลัยนาฏศิลป์ กรมศิลปากร. สัมภาษณ์. 20 กุมภาพันธ์ 2546.
- ราชบัณฑิตยสถาน. สารานุกรมไทย เล่ม 4. พิมพ์ครั้งที่ 2. (กรุงเทพมหานคร: ไพศาล-การพิมพ์, 2530).
- ลัลลนา ศิริเจริญ. คู่มือลิลิตยวนพ่าย. กรุงเทพฯ ฯ: องค์การค้ำของครุสภา, 2514.
- ฤทธิเทพ เกาวัลหิรัญ. นาฏศิลป์ 5 สำนักการสังคีต กรมศิลปากร. สัมภาษณ์. 12 ธันวาคม 2545.
- วัลย์วิภา บุรุษรัตนพันธุ์, ม.ล.. (บรรณารักษ์). นาฏศิลป์ไทย เฉลิมพระเกียรติเนื่องในวโรกาสสมเด็จพระเทพรัตนราชสุดา ฯ สยามบรมราชกุมารี ทรงเจริญพระชนมายุครบ 3 รอบ. กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์, 2534.

วิจิตรวาทการ, หลวง. นาฏศิลป์. ใน อนุสรณ์หลวงไพจิตรนันทการ. หน้า 26 - 49.

กรุงเทพ ฯ: ห้างหุ้นส่วนศึกษาสัมพันธ์, 2519. (อนุสรณ์ในงานพระราชทานเพลิงศพหลวงไพจิตรนันทการ ณ เมรุวัดเทพศิรินทราวาส 6 กรกฎาคม 2519).

วีระชัย บ่อทรัพย์. อาจารย์ 2 ระดับ 7 วิทยาลัยนาฏศิลป์ กรมศิลปากร. สัมภาษณ์. 7 มกราคม 2546.

ศักดิ์ชัย หิรัญรักษ์. โครงสร้างทางกายภาพของเครื่องลมไทย และการจัดแบ่งหมวดหมู่.

วิทยานิพนธ์ศิลปศาสตรมหาบัณฑิต บัณฑิตวิทยาลัย มหาวิทยาลัยมหิดล, 2535. อ้างถึงใน อัญ คงอิม. วิเคราะห์หน้าทับตะโพน และกลองทัดของเพลงชุดใหม่โรงเรียน. วิทยานิพนธ์ศิลปศาสตรมหาบัณฑิต บัณฑิตวิทยาลัย มหาวิทยาลัยมหิดล, 2539.

ศิลปากร, กรม. คู่มือการสอนนาฏศิลป์ไทยพระ. เล่มที่ 2. กรุงเทพมหานคร:

วิทยาลัยนาฏศิลป์, 2537.

ศิลปากร, กรม. ชุมนุมบทละครและบทคอนเสิต. พระนคร: ห้างหุ้นส่วนจำกัดศิวิพร,

2506. (จัดพิมพ์อุทิศถวายในงานฉลองครอบรอบร้อยปีแห่งวันประสูติสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ เจ้าฟ้ากรมพระยานริศรานุวัดติวงศ์ วันที่ 28 เมษายน พุทธศักราช 2506)

ศิลปากร, กรม. นาฏยศัพท์ ใน รวมงานนิพนธ์ของนายอาคม สายาคม. พิมพ์ครั้งที่ 2.

หน้า 98. กรุงเทพมหานคร: บริษัทรุ่งศิลป์การพิมพ์, 2545.

ศิลปากร, กรม. บทละครชุดเบ็ดเตล็ด ในเรื่องรามเกียรติ์. พิมพ์ครั้งที่ 2. กรุงเทพมหานคร:

โรงพิมพ์ชวนพิมพ์, 2519. (พิมพ์เป็นอนุสรณ์ในงานพระราชทานเพลิงศพนางบุญเดือน ทองเสริม ต.ม. ณ เมรุวัดเจ้าอาม วันที่ 15 สิงหาคม พุทธศักราช 2519)

ศิลปากร, กรม. บทละครนอกเรื่อง สังข์ทอง (แบบหน้าจอ) ตอนพระสังข์หนีนางพันธุรัต-

เลือกคู่ - หาเนื้อ กรมศิลปากรจัดแสดง ณ สังคีตศาลา สนามช้างโรงละครแห่งชาติ. วันเสาร์ที่ 18 เมษายน 2530 เวลา 16.30 น., หน้า 3 - 4.

ศิลปากร, กรม. บทโขน. พระนคร: ห้างหุ้นส่วนจำกัด ศิวิพร, 2507. (จัดพิมพ์ในงาน

พระราชทานเพลิงศพ จมื่น สมุหพิमान หรือ หลวงวิลาศวงงาม (หว่า อินทรนัญ) ณ เมรุวัดมกุฏกษัตริยาราม วันที่ 11 มกราคม พุทธศักราช 2507), หน้า 129.

- ศิลปากร, กรม. บทประกอบการแสดงโขน เรื่อง นารายณ์สิบปาง ปางนรสิงหาวตาร
จัดแสดง ณ โรงละครแห่งชาติ วันศุกร์ที่ 27 พฤษภาคม 2520, หน้า 5.
(เอกสารไม่ตีพิมพ์เผยแพร่)
- ศิลปากร, กรม. บทประกอบการแสดงโขน เรื่อง รามเกียรติ์ ตอน ซาติกำเนิดอสุรราชเป็น
นาฏศิลป์ ณ โรงละครแห่งชาติ, วันที่ 9 กรกฎาคม พุทธศักราช 2543, หน้า 5.
(เอกสารไม่ตีพิมพ์เผยแพร่)
- ศิลปากร, กรม. บทประกอบการแสดงโขน เรื่อง รามเกียรติ์ชุดนี้เวเพชร - ยกรบ (กรุงเทพ ฯ
โรงพิมพ์คุรุสภา ลาดพร้าว, 2525)(รายการศรีสุนทรนาฏกรรม ครั้งที่ 76
ณ โรงละครแห่งชาติ วันศุกร์ที่ 24 กันยายน 2525), หน้า 10.
- ศิลปากร, กรม. บทเบิกโรง เรื่อง นารายณ์สิบปาง ปางทวิชาวตาร (พระนารายณ์อวตาร
เป็นพราหมณ์ จัดแสดง ณ โรงละครแห่งชาติ, วันอาทิตย์ที่ 27 ธันวาคม 2535,
หน้า 2. (เอกสารไม่ตีพิมพ์เผยแพร่)
- ศิลปากร, กรม. บทประกอบการแสดงละครนอก เรื่อง จันทโครพ ตอนที่ 2 โมรา-
ต้องคำสาป รายการศรีสุนทรนาฏกรรม ณ โรงละครแห่งชาติ, วันศุกร์ที่ 23
กุมภาพันธ์ 2544, หน้า 5. (เอกสารไม่ตีพิมพ์เผยแพร่)
- ศิลปากร, กรม. บทประกอบการแสดงเบิกโรงไหว้ครู, สุจิตร์ รายการศรีสุนทรนาฏกรรม
ครั้งที่ 65 ณ โรงละครแห่งชาติ, วันศุกร์ที่ 30 ตุลาคม พุทธศักราช 2524
(กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์คุรุสภาลาดพร้าว, 2524), หน้า 2.
- ศิลปากร, กรม. วารสารศิลปากร ปีที่ 1 เล่ม 2, พระนคร: ม.ป.ท. 2490.
- ศิลปากร, กรม สุจิตร์ รายการ "ศรีสุนทรนาฏกรรม" ครั้งที่ 12 ณ โรงละครแห่งชาติ,
วันศุกร์ที่ 31 ธันวาคม 2519 เวลา 10.00 น. และ 14.00 น., หน้า 3.
- ศิลปากร, กรม สุจิตร์ รายการ "ศรีสุนทรนาฏกรรม" ครั้งที่ 16 ณ โรงละครแห่งชาติ,
วันศุกร์ที่ 27 พฤษภาคม 2520 เวลา 17.00 น., หน้า 5.
- ศิลปากร, กรม. สุจิตร์ รายการ "ศรีสุนทรนาฏกรรม" ครั้งที่ 78 ณ โรงละครแห่งชาติ
วันศุกร์ที่ 26 พฤศจิกายน พุทธศักราช 2525, กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์คุรุสภา-
ลาดพร้าว, 2525, หน้า 12.
- ศิลปปี ตราเมท. ผู้เชี่ยวชาญด้านดุริยางค์ไทย สำนักงานการสังคีต กรมศิลปากร, สัมภาษณ์.
2 กันยายน 2545.

ศุภชัย จันทร์สุวรรณ. อาจารย์ 2 ระดับ 7 คณบดีคณะศิลปนาฏดุริยางค์

สถาบันบัณฑิตพัฒนศิลป์ กรมศิลปากร. สัมภาษณ์. 4, 20 ธันวาคม 2545.

สังัด ภูเขาทอง. การดนตรีไทย และทางเข้าสู่ดนตรีไทย. กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์
เรือนแก้วการพิมพ์, 2532.

สังัด ภูเขาทอง. การดนตรีไทย และทางเข้าสู่ดนตรีไทย. กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์
เรือนแก้วการพิมพ์, 2539.

สมเจตน์ ภูนา. นาฏศิลป์ 5 สำนักการสังคีต กรมศิลปากร. สัมภาษณ์. 17 มกราคม
2546.

สมบัติ แก้วสุจริต. ผู้อำนวยการสำนักการสังคีต กรมศิลปากร. สัมภาษณ์. 25 สิงหาคม
2544.

สมพร ชูแหวน. นาฏศิลป์ 5 สำนักการสังคีต กรมศิลปากร. สัมภาษณ์. 7 มกราคม 2546.

สมรัตน์ ทองแท้. นาฏศิลป์ 6 สำนักการสังคีต กรมศิลปากร. สัมภาษณ์. 26 ธันวาคม
2545.

สมาน น้อยนิธย์. อาจารย์ 2 ระดับ 7 วิทยาลัยนาฏศิลป์ กรมศิลปากร. สัมภาษณ์.
4 ธันวาคม 2545.

สิริชัยชาญ พักจำรูญ. วิวัฒนาการและอนาคตภาพของวิทยาลัยนาฏศิลป์ ในการพัฒนา
ศิลปวัฒนธรรมไทย. วิทยานิพนธ์ปริญญาครุศาสตรดุษฎีบัณฑิต ภาควิชา
สารัตถศึกษา จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2539.

สิทธา พิณจิวอดล. วรรณกรรมสมัยสุโขทัย. ศิลปินหลักที่ 1. กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์
มหาวิทยาลัยรามคำแหง, 2519.

สุจิตต์ วงษ์เทศ. ร้องรำทำเพลง: ดนตรีและนาฏศิลป์ชาวสยาม. กรุงเทพมหานคร:
โรงพิมพ์พิมพ์เกษตร, 2532.

สุรัตน์ จงดา. อาจารย์ 1 ระดับ 5 วิทยาลัยนาฏศิลป์ กรมศิลปากร. สัมภาษณ์. 6
มกราคม 2546.

สุวรรณีย์ ชลานุเคราะห์. ด้วยดวงใจ...แต่...คุณแม่ครูลมุล ยมะคุปต์. ใน คุณานุสรณ์
ในการเสด็จพระราชดำเนินพระราชทานเพลิงศพ นางลมุล ยมะคุปต์ ต.ม. ณ เมรุ
วัดมกุฏกษัตริยาราม วันพฤหัสบดีที่ 29 ธันวาคม 2526. หน้า 52 - 54. ธนบุรี:
บริษัทประยูรวงศ์ จำกัด, 2526.

- สุวรรณีย์ ชลานุเคราะห์. ศิลปินแห่งชาติ สาขาศิลปะการแสดง (นาฏศิลป์ - ละครรำ) ปีพุทธศักราช 2533. สัมภาษณ์. 22 สิงหาคม และ 5 พฤศจิกายน 2545.
- สัจจะ ภู่งงูสิทธิ์. อาจารย์ 1 ระดับ 5 วิทยาลัยนาฏศิลป์ กรมศิลปากร. สัมภาษณ์. 25 มกราคม 2545.
- สัญชัย สุขสำเนียง. อาจารย์ 2 ระดับ 7 วิทยาลัยนาฏศิลป์ กรมศิลปากร. สัมภาษณ์. 12 ธันวาคม 2545.
- สองชาติ ชื่นศิริ. ศิลปินแห่งชาติ สาขาศิลปะการแสดง (ละครรำ) ปีพุทธศักราช 2535. สัมภาษณ์. 1 ตุลาคม 2544.
- เสรี หวังในธรรม. ผู้เชี่ยวชาญพิเศษด้านสังคีตศิลป์ สำนักงานสังคีต กรมศิลปากร, ศิลปินแห่งชาติ สาขาศิลปะการแสดง (ศิลปะการละคร) ปีพุทธศักราช 2531. สัมภาษณ์. 30 พฤศจิกายน 2544.
- หัสตินทร์ ปานประสิทธิ์. นาฏศิลป์ 4 สำนักงานสังคีต กรมศิลปากร. สัมภาษณ์. 9 มกราคม 2546.
- หอสมุดแห่งชาติ. บทละครครั้งกรุงเก่า เรื่องนางมโนห์รา และสังข์ทอง. พระนคร: สำนักพิมพ์คลังวิทยา, ม.ป.ป.).
- เอนาคติ ภาวานานี อ่างถึงใน สุรพล วิรุฬห์รักษ์. นาฏศิลป์ปริทรรศน์. (กรุงเทพฯ: โรงพิมพ์ หสน. ห้องภาพสุวรรณ, 2543.
- อรวรรณ ชมวัฒนา. รำไทยในศตวรรษที่ 2 แห่งกรุงรัตนโกสินทร์. กรุงเทพฯ: โครงการตำราวิทยาศาสตร์อุตสาหกรรม, 2530. (ทุนวิจัยรัชดาภิเษกสมโภช จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย), หน้า 36.
- อาคม สายาคม. การบรรยายที่มหาวิทยาลัยศรีนครินทรวิโรฒ (จังหวัดสงขลา) เรื่อง เพลงหน้าพาทย์และสาธิตประกอบ โดย อาคม (2 ชั่วโมง) เมื่อวันที่ 17 มกราคม พ.ศ. 2520. ใน 26 ตุลาคม 2520 อาคม สายาคมที่ระลึกครบห้ารอบ. หน้า 55. กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์ไทยสังฆภัณฑ์, 2520.
- อาคม สายาคม. บทสนทนาโดย อาคม สายาคม เรื่องที่มาของท่ารำเทพนม ตอนที่ 6 ทางกระจายเสียงที่ ท.ท.ท. ใน 26 ตุลาคม 2520 อาคม สายาคม ที่ระลึกครบห้ารอบ. หน้า 118. กรุงเทพมหานคร: ไทยสังฆภัณฑ์การพิมพ์, 2520.

อุดม อังสุธร. ข้าราชการบำนาญ วิทยาลัยนาฏศิลป์ กรมศิลปากร. สัมภาษณ์. 2 ตุลาคม
2544 และ 29 สิงหาคม, 24 ตุลาคม 2545.

ภาคผนวก

ภาคผนวก ก ประวัติผู้ทรงคุณวุฒิ

ประวัติท่านผู้หญิงแก้ว สนิทวงศ์เสนี

ท่านผู้หญิงแก้ว สนิทวงศ์เสนี นามเดิม แก้ว สุทธิบุรณ์ เกิดเมื่อวันที่ 25 ธันวาคม 2446 ณ บ้านจังหวัดฉะเชิงเทรา โดยมีคุณย่าเป็นคุณพ่อกองในราชสำนักฝ่ายในจึงทำให้มีโอกาสเข้าไปอยู่ในพระบรมมหาราชวังกับคุณย่าจนกระทั่งอายุได้ 8 ขวบ จึงได้เข้าไปอยู่ในวังสวนกุหลาบ ซึ่งนับว่าเป็นโชคดีมากที่สุดที่ได้มีโอกาสศึกษาเล่าเรียนจนสามารถอ่านออกเขียนได้ ต่อมาได้เข้าถวายตัวในสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ เจ้าฟ้าอัษฎางค์เดชาวุธ กรมหลวงนครราชสีมา อยู่ในปกครองของท้าวณารวีรคณาธิราช (แจ่ม ไกรฤกษ์) และได้มีโอกาสฝึกหัดนาฏศิลป์กับบรมครูผู้ทรงภูมิความรู้ของราชสำนัก อาทิ เจ้าจอมมารดาवाद (ท้าววรจันทร์) และเจ้าจอมมารดาเขียน ในรัชกาลที่ 4 เจ้าจอมมารดาทับทิมในรัชกาลที่ 5 หม่อมแม่ยม ในสมเด็จพระยาบรมมหาศรีสุริยวงศ์ หม่อมอึ้ง ในสมเด็จพระบวรบุรี ๙ ซึ่งตัวท่านผู้หญิงแก้วเองเป็นคนที่มีใจรักในการรำละครประกอบกับเป็นผู้ที่มีใบหน้างดงามจึงได้รับการสนับสนุนอย่างเต็มที่ ท่านได้เล่าถึงชีวิตประจำวันในวังสวนกุหลาบไว้ดังนี้

“เวลาย่ำรุ่ง ฉันต้องหัดละครเวลา 08.00 น. เลิกจากรำละคร อาบน้ำเสร็จ รับประทานอาหารเช้าเสร็จแล้วเวลา 10.00 น. เข้าเรียนหนังสือซึ่งมีครูมาสอนหนังสือถึงเตียง เลิกจากเรียนก็มารับประทานอาหารกลางวันแล้วก็หยุดพักให้ปั้นขนมจีบกับแป้งสิบ ซึ่งเป็นการฝีมือของผู้หญิง เวลาบ่ายสองโมงปล่อยให้ไปเล่นน้ำ ตอนบ่ายสามโมง ร้อยมาลัยกับทำการฝีมือ ทำดอกไม้ ตอนเย็น บ่ายห้าโมง ปล่อยให้พัก สองทุ่มหัดละครใหม่ถึงสามทุ่ม ถ้าใครไม่่วงนอนให้ปักสะดึง ฉันก็ปักไม่ค่อยเป็น ทีแรกฉันก็ตัดลวดทิ้งได้ถนัด เขามาเห็นเข้าเขาก็ตีฉัน สิ่งที่ฉันชอบคือปั้นขนมจีบ ทีแรกฉันเอาแป้งคลึงเป็นตัวไส้เดือนคลึงจนแป้งดำ ผู้ใหญ่มาเห็นเข้าก็หักมือฉัน ฉันทำดอกไม้ขนมแป้งสิบอย่างดี ฝีมือฉันปั้นขนมจีบได้รางวัลแหวน 1 วง และฉันรำละครเก่ง”

หลังจากที่ท่านผู้หญิงแก้วเรียนจบหลักสูตรวิชาสามัญ จากโรงเรียนในวันสวนกุหลาบแล้ว ด้วยความรู้ความสามารถในการรำละคร ประกอบกับความงดงามทั้งรูปสมบัติและคุณสมบัติ จึงเป็นที่โปรดปรานของสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ เจ้าฟ้าอัษฎางค์เดชาวุธ กรมหลวงนครราชสีมา ทรงขอท่านผู้หญิงไปเป็นชายาในนามว่า หม่อมแก้ว นครราชสีมา ต่อมาทรงยกขึ้นเป็นหม่อมห้าม

ของพระองค์ แล้วจึงนำความกราบบังคมทูลพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว โดยที่พระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงมีพระมหากรุณาธิคุณรับท่านผู้หญิงแก้ว ไว้ในตำแหน่งสะใภ้หลวง โดยทรงโปรดเกล้า ฯ พระราชทานเครื่องราชอิสริยาภรณ์ทุติยจุลจอมเกล้าวิเศษ นับได้ว่าเป็นชีวิตสมรสที่มีแต่ความสุขสบาย พรั่งพร้อมไปด้วยบริวาร โดยที่ไม่ต้องทำอะไรเองเลย หากมีงานเลี้ยงที่พระที่นั่งจักรี สมเด็จพระเจ้าฟ้าอัยยวงค์เดชาวุธก็จะโปรด ฯ ให้ท่านผู้หญิงตามเสด็จด้วยทุกครั้ง

ท่านผู้หญิงแก้ว ได้มีโอกาสถวายงานสนองพระเดชพระคุณได้ประมาณ 10 ปี สมเด็จพระเจ้าฟ้าอัยยวงค์เดชาวุธก็เสด็จทิวงคต ขณะที่ทรงดำรงตำแหน่งองค์รัชทายาท ซึ่งขณะนั้นท่านผู้หญิงแก้วมีอายุได้ 25 ปี เป็นช่วงชีวิตที่มีความทุกข์โศกเศร้าเป็นอย่างยิ่ง ท่านผู้หญิงจึงรวบรวมข้าวของเครื่องใช้และของส่วนพระองค์สมเด็จพระเจ้าฟ้าอัยยวงค์เดชาวุธ มอบให้กรรมการพระคลังข้างที่ดูแลและถวายตราสะใภ้หลวงคืนแด่พระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว และขอกราบถวายบังคมลาออกจากตำแหน่งพระชายา จากเวลานั้น เป็นช่วงที่นานพอสมควรท่านผู้หญิงแก้ว จึงได้สมรสใหม่กับ พลตรีหม่อมสนิทวงศ์ (ม.ร.ว.ตัน สนิทวงศ์) โดยปฏิบัติหน้าที่เป็นแม่บ้าน และเมื่อพลตรีหม่อมสนิทวงศ์สิ้น ได้รับพระบรมราชโองการโปรดเกล้า ฯ ให้เดินทางไปรับตำแหน่งทูตทหาร ณ ประเทศอังกฤษ ท่านผู้หญิงจึงต้องปรับตัวกับชีวิตใหม่ที่กำลังเกิดขึ้น นานปีการ ต่อมาเมื่อเกิดสงครามโลกครั้งที่ 2 จึงได้ย้ายไป ณ ประเทศฝรั่งเศส อิตาลี โปรตุเกส ซึ่งนับเป็นช่วงที่ลำบากที่สุดในชีวิต จนท่านผู้หญิงแก้วได้เดินทางกลับมาถึงเมืองไทยโดยทางเรือใช้เวลา 3 เดือน ซึ่งท่านผู้หญิงแก้วได้พูดถึงความรู้สึกกับชีวิตและเวลาทั้งหมดที่ยุโรปไว้เพียงว่า

“ความลำบากครั้งนี้ ไม่มีใครจะแลเห็น นอกจากพวกเราเอง เมื่อถึงกรุงเทพ ฯ แล้ว รู้สึกยังกับว่าได้ขึ้นสวรรค์ทั้งเป็น”

จากประสบการณ์ที่ท่านผู้หญิงแก้วต้องติดตามสามีไปอยู่ต่างประเทศ จึงทำให้ท่านได้มีโอกาสรับชมศิลปะการแสดงของชาติต่าง ๆ และสามารถจดจำศิลปะดังกล่าวไว้เป็นอย่างดี จนเมื่อกรมศิลปากรได้เรียนเชิญให้ท่านมาเป็นผู้เชี่ยวชาญนาฏศิลป์ไทยในปี พ.ศ. 2496 ท่านผู้หญิงจึงนำวิชาความรู้ทางด้านนาฏศิลป์จากประเทศต่าง ๆ บางอย่างมาพัฒนา ปรับปรุงให้เป็นนาฏศิลป์ไทย โดยได้คิดค้นประดิษฐ์ท่ารำใหม่ ๆ ขึ้น แต่ยังคงให้มีลีลาท่ารำที่งดงามตามแบบแผน สร้างความ

ผลิตเพลินและประทับใจแก่ผู้ที่ได้มีโอกาสรับชมเป็นอย่างมาก อาทิ ระบายม้าที่ท่านปรับปรุงให้เป็นท่ารำแบบไทย ซึ่งท่านจดจำท่าระบายม้าของโปรตุเกสมาเป็นต้นแบบในการแสดง

ในฐานะที่ท่านผู้หญิงแล้ว สนิทวงศ์เสนี ปฏิบัติหน้าที่ในตำแหน่งผู้เชี่ยวชาญนาฏศิลป์ไทย กรมศิลปากร โดยเฉพาะท่านมีบทบาท และความสำคัญต่อแผนกนาฏศิลป์ กองการสังคีต กรมศิลปากร ซึ่งมีหน้าที่จัดการแสดงเผยแพร่ให้ประชาชนได้รับชมทั้งการแสดงโขน และละคร ตลอดจนระบำ รำ ฟ้อนต่าง ๆ ที่ท่านสามารถใช้ภูมิปัญญาของท่านคิดประดิษฐ์ลีลาท่ารำให้เหมาะสมกับยุคสมัย โดยยังคงยึดถือตามรูปแบบการแสดงที่มีมาแต่โบราณ ตลอดระยะเวลาอันยาวนานในฐานะผู้เชี่ยวชาญทางด้านนาฏศิลป์ไทย และในฐานะของครูผู้ทำหน้าที่ถ่ายทอด ท่านผู้หญิงแล้วมีแต่ความเมตตากรุณาต่อศิษย์ ปวารณาให้ศิษย์ได้มีวิชาความรู้ทั่วทุกคน จนบรรดาศิษย์ต่างเรียกกันว่า “หม่อมอาจารย์” ตามฐานันดรศักดิ์เดิม ในวันที่เปิดทำงานราชการปกติ ท่านผู้หญิงแล้วจะมาปฏิบัติหน้าที่ด้วยความรักความเอาใจใส่ในการแสดง ต้องการให้การแสดงของกรมศิลปากรเป็นที่ชื่นชมของคนทั่วไป

ด้วยผลงานจากความรู้ความสามารถที่ปรากฏแก่สายตาสาธารณชนทั้งในประเทศ และต่างประเทศ ทำให้ท่านได้รับพระราชทานเครื่องราชอิสริยาภรณ์ทุติยจุลจอมเกล้าวิเศษ เมื่อวันที่ 5 พฤษภาคม 2528 มีบรรดาศักดิ์เป็นท่านผู้หญิง และได้รับพระราชทานปริญญาดุษฎีบัณฑิตกิตติมศักดิ์สาขาวิชาดุริยางคศาสตร์จากมหาวิทยาลัยศรีนครินทรวิโรฒ และในปีเดียวกัน (2528) ท่านก็ได้รับเลือกให้เป็นศิลปินแห่งชาติ สาขาศิลปะการแสดง (นาฏศิลป์ไทย) และได้รับพระราชทานเหรียญดุษฎีมาลาเข็มศิลปวิทยา นับเป็นเกียรติประวัติ และความภาคภูมิใจของท่านผู้หญิงแล้ว สนิทวงศ์เสนี และวงการนาฏศิลป์ไทย

ประวัติคุณครู ลมูล ยมะคุปต์

คุณครูลมูล ยมะคุปต์ เกิดเมื่อวันที่ 2 มิถุนายน พ.ศ. 2448 ณ จังหวัดน่านในขณะที่บิดาเดินทางไปราชการสงครามปราบกบฏ (จ.ศ. 1264 ปีชวด พ.ศ. 2445) โดยมีพี่น้องร่วมบิดามารดาทั้งสิ้น 8 คน คุณครูลมูล ยมะคุปต์ เริ่มเรียนวิชาสามัญที่โรงเรียนสตรีวิทยา เมื่ออายุได้ 5 ขวบ เรียนได้เพียงปีเดียวบิดา คือ ร้อยโทนายแพทย์จีน อัญญาภาติ ได้นำไปกราบถวายเป็นละครแห่งสมเด็จพระเจ้าน้องยาเธอ เจ้าฟ้าอัษฎางค์เดชาวุธ กรมหลวงนครราชสีมา ณ วังสวนกุหลาบ โดยอยู่ในปกครองของคุณท้าวณารัตนารักษ์ (แจ่ม ไกรฤกษ์) เริ่มหัดการละครอย่างเข้มงวด กวดขัน ตามตารางที่กำหนดไว้ตั้งแต่เช้าตลอดทั้งวัน โดยเริ่มรำเพลงเช้า เพลงเร็ว เวลา 05.00 น. จนจบกระบวนท่ารำ แล้วแยกไปหัดเดิน และแม่ท่ายักษ์ตามลำดับ จบแล้วพักอาบน้ำและรับประทานแล้วจึงเริ่มเรียนวิชาสามัญ เวลา 09.00 น. ไปจนถึง 12.00 น. และเริ่มซ้อมโขน และละคร ตั้งแต่ 13.00 - 16.00 น. เสร็จสิ้นแล้วจึงพักผ่อน โดยเริ่มฝึกซ้อมเพื่อเข้าเรื่องอีกครั้ง เวลา 20.00 - 24.00 น.

การฝึกซ้อมดังกล่าวข้างต้นมีบรมครูที่ทำการสอนเป็นประจำ และสอนพิเศษดังนี้

ครูประจำ

1. หม่อมครูแย้ม (หม่อมละครในสมเด็จพระยาบรมมหาศรีสุริยวงศ์ (ช่วง บุนนาค)) สอนบทบาทตัวเอกทางด้านพระ เช่น อิเหนา ย่าหวัน
2. หม่อมครูอึ้ง (หม่อมละครในสมเด็จพระบัตูร ๗ หรือ กรมพระราชวังบวรวิชัยชาญ) สอนบทบาทตัวรอง เช่น พระวิศณุกรรม พระมาตุลี รามสูร อินทรชิต ๗ และเพลงหน้าพาทย์ต่าง ๆ โดยเฉพาะเพลงหน้าพาทย์กลม
3. หม่อมครูนุ่ม (หม่อมในกรมหมื่นสถิตดำรงสวัสดิ์ หรือพระองค์เจ้าเนาวรัตน์) สอนบทบาททางด้านตัวนาง เช่น ศุภลักษณ์อุ้มสม ๗

ครูพิเศษ

1. ท้าววรจันทร์ (วาด) ในรัชกาลที่ 4 สอนเพลงข้านารายณ์

2. เจ้าจอมมารดาเขียน ในรัชกาลที่ 4 สอนบทบาทตัวเอกในละครพันทาง เช่น พระลอ พญาราชวงศ์ พญาแครง
3. เจ้าจอมมารดาทับทิม ในรัชกาลที่ 5 สอนบทบาทตัวเอกบางตัว เช่น ย่าหรั่ง
4. เจ้าจอมมารดาสาย และเจ้าจอมละม้าย ในรัชกาลที่ 5 สอนท่ารำฝรั่งคู่ทั้งพระและนาง
5. พระยานัฏกานุรักษ์ (ทองดี สุวรรณภารต) เป็นผู้ทบทวนความรู้ต่าง ๆ ด้านนาฏศิลป์ และมอบความเป็นครูให้เมื่ออายุได้ 18 ปี
6. คุณหญิงนัฏกานุรักษ์ (เทศ สุวรรณภารต) เป็นผู้ทบทวนความรู้ต่าง ๆ ด้านนาฏศิลป์
7. แม่ครูหิม สอนบทบาทของละครนอก ละครพันทาง เช่น สมิงพระราม สมิงนครอินทร์ มังรายกะยอชวา พระเจ้าฝรั่งมังฆ้อง บทบาทของตัวเจ้าเงาะ ในละคร เรื่องสังข์ทอง โดยเฉพาะ กระบวนท่ารำเพลงหน้าพาทย์กลมเงาะ

จากการศึกษาเล่าเรียนด้วยการถ่ายทอดจากบรมครูผู้มีฝีมือ และเชี่ยวชาญในด้านการละครมากมายหลายท่าน ทำให้ท่านประสบความสำเร็จในชีวิตการละครมาโดยตลอด ต่อมาได้ย้ายไปเป็นละครในสมเด็จพระเจ้าน้องยาเธอ เจ้าฟ้ากรมขุนเพชรบูรณ์อินทราชัย แห่งวังเพชรบูรณ์ จนเมื่อท่านเจ้าของวังสิ้นพระชนม์ ซึ่งขณะนั้นคุณครูลมูล ยมะคุปต์มีอายุได้ 20 ปี จึงได้กราบถวายบังคมลาออกจากวังมา และได้ทำการสมรสกับครูสังัด ยมะคุปต์ ผู้ซึ่งมีความสามารถด้านปีพาทย์และการขับเสภา โดยฝึกอาชีพการเป็นครูผู้สอนและผู้แสดงรำไทยมาตลอดจนเมื่อมีโอกาสติดตามครูสังัด ยมะคุปต์ ขึ้นไปเชียงใหม่เพื่อปรับปรุงวงดนตรี ของเจ้าแก้วรัฐ เจ้าผู้ครองนครเชียงใหม่ จึงได้ไปเป็นครูฝึกสอนท่ารำต่าง ๆ ในขณะเดียวกันก็ได้จัดจำกระบวนท่าฟ้อนทางภาคเหนือกลับมาเผยแพร่ที่กรุงเทพฯ ฯ เป็นท่านแรก เช่น ฟ้อนม่านม้วยเชียงตา ฟ้อนเล็บ ฯ

หลังจากที่คุณครูลมูล ยมะคุปต์ ได้กลับลงมาอยู่กรุงเทพฯ ฯ อีกครั้ง จนในปี พ.ศ. 2477 กรมศิลปากร ได้เปิดโรงเรียนนาฏดุริยางคศาสตร์ขึ้นเพื่อทำการเรียนการสอนวิชาสามัญ และวิชาศิลปะ ขณะนั้นมีหลวงวิจิตรวาทการเป็นอธิบดีกรมศิลปากรเป็นท่านแรก ได้มอบหมายให้คุณหญิงขึ้น ศิลปบรรเลง เป็นผู้ติดต่อเชิญคุณครูลมูล ยมะคุปต์ เข้ามาร่วมวางหลักสูตรให้กับโรงเรียนนาฏดุริยางคศาสตร์ ซึ่งเปิดทำการสอนเมื่อวันที่ 17 พฤษภาคม พ.ศ. 2477 และนับเป็นการเริ่มรับราชการของคุณครูลมูล ยมะคุปต์ เป็นครั้งแรก ขณะมีอายุได้ 29 ปี ระหว่างที่ดำรงตำแหน่งครู ครูพิเศษจนเป็นผู้เชี่ยวชาญการสอนนาฏศิลป์ วิทยาลัยนาฏศิลป์ กรมศิลปากรนั้น คุณครูลมูล ยมะคุปต์ ได้ทุ่มเทกำลังกาย กำลังใจกำลังสติปัญญาถ่ายทอดกระบวนท่ารำสำคัญ

ต่าง ๆ เพื่อเป็นการสืบทอดภูมิปัญญาของบรมครูละครแห่งวังสวนกุหลาบ ตลอดจนได้ประดิษฐ์คิด
ค้นกระบวนท่ารำใหม่ ๆ ที่งดงามยิ่งให้เป็นสมบัติอันทรงคุณค่าในวงวิชาการและวงวิชาชีพ
นาฏศิลป์ได้ใช้เป็นแบบแผนในการเรียนการสอนทั้งในวิทยาลัยนาฏศิลป์ สถาบันราชภัฏ และ
มหาวิทยาลัยสืบมาจนทุกวันนี้

ประวัติอาจารย์อุดม อังสุธร

คุณครูอุดม อังสุธร เกิดเมื่อวันที่ 15 สิงหาคม พ.ศ. 2483 ณ จังหวัดกรุงเทพมหานคร เริ่มการศึกษาชั้นต้นที่โรงเรียนปรางจิตวิทยา ในชั้น ป.มูล (อนุบาล) ถึงชั้นประถมปีที่ 4 จนมีโอกาสได้ชมการแสดงโขนของกรมศิลปากร ณ วัดราชโอรส ตอนสองกรรวิก และเกิดความชอบ จึงได้สมัครสอบคัดเลือกเข้าศึกษาต่อชั้นต้นปีที่ 1 (ป. 5) ณ โรงเรียนนาฏศิลป์ ในปี พ.ศ. 2494 เมื่อแรกเข้าศึกษานั้น คุณครูอุดม อังสุธร สมัครเรียนในสาขาโขน (ยักษ์) แต่อาจารย์นิตยา จามรมาน (ผู้เชี่ยวชาญการแต่งกายละครนาง วิทยาลัยนาฏศิลป์ กรมศิลปากร) แนะนำว่าควรเรียนโขนพระ จึงย้ายไปเรียนโขนพระ กับคุณครูวงค์ ล้อมแก้ว เป็นครั้งแรก โดยต้องเริ่มจากการหัดรำเพลงช้า เพลงเร็ว และเพลงหน้าพาทย์เบื้องต้น นอกจากนี้ ยังมีคุณครูอาคม สายาคม และคุณครูจำนง พรพิสุทธ์ เป็นครูช่วยดูแลฝึกสอน ในขณะที่เรียน โดยเริ่มออกแสดงครั้งแรกใน ชุดระเบง (การละเล่นของหลวง) ในงานรับน้องใหม่ของโรงเรียน

คุณครูอุดม อังสุธร ได้สอบเข้าเป็นศิลปินสำรอง กองการสังคีต ขณะศึกษาอยู่ชั้นกลางปีที่ 3 และสอบบรรจุเป็นครูตรีที่โรงเรียนนาฏศิลป์ หลังจากจบการศึกษาชั้นสูงปีที่ 2 เมื่อปี พ.ศ. 2506 โดยสอนวิชานาฏศิลป์โขน - ละคร มาโดยตลอด ระหว่างที่ปฏิบัติหน้าที่ครูสอนโขน นั้น คุณครูอุดม อังสุธร ได้มีโอกาสที่สำคัญยิ่งต่อชีวิตราชการ และการแสดง ก็คือ การได้รับการถ่ายทอดกระบวรท่ารำ ตลอดจนองค์ความรู้ต่าง ๆ ทางด้านนาฏศิลป์ที่เป็นแบบแผนแต่โบราณจากคุณครูลมูล ยมะคุปต์ อดีตผู้เชี่ยวชาญการสอนนาฏศิลป์ไทย วิทยาลัยนาฏศิลป์ กรมศิลปากร เกิดจากหน้าที่ราชการโดยตรง และส่วนดีระหว่างครูกับศิษย์ที่เป็นธรรมเนียมปฏิบัติในสังคมการเรียนรู้ของไทยมาแต่อดีต ซึ่งเป็นการถ่ายทอดด้วยวิธีการปฏิบัติ พุดคุย ถ่ายทอดประสบการณ์ของคุณครูลมูล ยมะคุปต์ มาสู่คุณครูอุดม อังสุธร

นอกจากนี้คุณครูอุดม อังสุธร ยังได้รับการไว้วางใจจากคุณครูลมูล ยมะคุปต์ ให้เป็นครูช่วยฝึกด้วยทุกครั้ง ยิ่งทำให้วิชาความรู้ที่ได้รับเพิ่มพูน เป็นปีกแผ่นมากขึ้นจนเป็นที่ยอมรับของศิษย์รุ่นต่อมา และบุคคลโดยทั่วไป

ในการปฏิบัติหน้าที่ครู ซึ่งถือเป็นหน้าที่ประจำ ก็คือ การถ่ายทอดกระบวรท่ารำต่าง ๆ ที่บรรจุไว้ในหลักสูตรการเรียนการสอน โดยเฉพาะการสอนภาคปฏิบัติ ครูจะมีวิธีการแก้ไขท่ารำของนักเรียน โดยให้หลักและแนวปฏิบัติในการจับท่ารำของคุณครูลมูล ยมะคุปต์ มาใช้กับการสอน โดยมีการนำนักเรียนที่มีลีลาท่ารำไม่ตรงมาให้คุณครูลมูล ยมะคุปต์ จับท่ารำให้ดู และคุณครู

อุดม อังศุธร ก็ได้จดจำไว้ใช้กับศิษย์ในรุ่นต่อมา นอกจากการทำหน้าที่ครูผู้สอนแล้วคุณครู อุดม อังศุธร ยังทำหน้าที่ศิลปินด้วย ท่านได้กรุณาเล่าให้ฟังว่า สมัยก่อนการฝึกซ้อมละครแยกฝึก ตัวละครเป็นตัว ๆ จากนั้นจึงจะนำมาซ้อมรวมกันเพื่อเข้าเรื่อง เข้าดนตรี จนกระทั่งมาซ้อมบนเวที และซ้อมใหญ่ก่อนการแสดงจริง ทั้งนี้การปฏิบัติการณ์ซ้อมตามขั้นตอนดังกล่าวเป็นไปเพื่อการเตรียมความพร้อมของนักแสดง เพื่อป้องกันข้อผิดพลาดอันอาจเกิดขึ้นได้ให้มันน้อยที่สุด นอกนั้น เป็นปัญหาเฉพาะหน้าที่อาจเกิดขึ้นระหว่างการแสดง ซึ่งในกรณีดังกล่าวต้องขึ้นอยู่กับความรู้ ความสามารถ ความมีสติ สมาธิมัน และเพียบพร้อมไปด้วยประสบการณ์ในการแสดงที่ผ่านมา อย่างมากมายของผู้แสดงเอง คุณครูอุดม อังศุธร กล่าวไว้ว่าท่านยึดแนวปฏิบัติทั้งด้านการเรียน การสอน และด้านการแสดง ที่ได้รับการถ่ายทอดมาจากคุณครูลมูล ยมะคุปต์เป็นแม่แบบทั้งสิ้น

ต่อมาในปี พ.ศ.2526 คุณครูอุดม อังศุธร ได้รับพระมหากรุณาธิคุณโปรดเกล้า ฯ จากพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวภูมิพลอดุลยเดช พระราชทานครอบครัวให้เป็นผู้ประกอบพิธีไหว้ครู โขน - ละคร ท่านหนึ่งในจำนวน 5 ท่านของกรมศิลปากร คุณครูได้กรุณาเล่าให้ฟังว่าถือเป็น มงคลสูงสุดในชีวิตที่ได้มีโอกาสได้รับพระมหากรุณาธิคุณครั้งนี้ ซึ่งท่านไม่เคยคิดมาก่อน และไม่พร้อมที่จะรับหน้าที่นี้ ต่อเมื่อ ศาสตราจารย์มนตรี ตราโมท อดีตผู้เชี่ยวชาญด้านดุริยางค์ไทย กองการสังคีต กรมศิลปากร ได้ให้ความเมตตาชี้แจงเหตุผลให้ทราบ ท่านจึงยอมรับ โดยเฉพาะ เพื่อเป็นการแสดงกตัญญูทเวที่ต่อคุณครูลมูล ยมะคุปต์ ผู้ซึ่งเป็นทั้งครู และเปรียบเสมือนแม่ ท่านที่สองในชีวิตที่คุณครูรักและเคารพยิ่ง เพราะคุณครูลมูล ยมะคุปต์ได้เคยเสนอชื่อท่านให้เป็นผู้ประกอบพิธีไหว้ครูโขน - ละคร ก่อนที่คุณครูลมูล ยมะคุปต์จะถึงแก่กรรม ในปี พ.ศ. 2526

นับแต่นั้นคุณครูอุดม อังศุธร ก็ได้ปฏิบัติหน้าที่ผู้ประกอบพิธีไหว้ครู - ครอบครัว โขนละคร ให้กับนักเรียนของวิทยาลัยนาฏศิลป์ทั้งส่วนกลาง และส่วนภูมิภาค นอกจากนี้ท่านยังได้รับเชิญให้ ไปเป็นผู้ประกอบพิธีไหว้ครู - ครอบครัวของหน่วยงาน และสถาบันการศึกษาต่างๆ ทั้งทางภาครัฐ และเอกชน ตลอดจนบุคคลในแวดวงศิลปนิสาชาอื่นๆ มากมายหลายแห่ง

ก่อนที่คุณครูอุดม อังศุธร จะเกษียณอายุราชการในปี พ.ศ. 2543 ท่านได้ทำพิธีมอบ กรรมสิทธิ์การเป็นผู้ประกอบพิธีไหว้ครู-ครอบครัว โขน - ละครให้กับผู้มีคุณสมบัติเหมาะสมของ วิทยาลัยนาฏศิลป์จำนวน 3 คน คือ

1. อาจารย์ไพฑูรย์ เข้มแข็ง อาจารย์ 2 ระดับ 7
2. อาจารย์วีระชัย มีป่อทรัพย์ อาจารย์ 2 ระดับ 7
3. อาจารย์ศุภชัย จันทร์สุวรรณ คณบดี คณะศิลปศึกษา สถาบันบัณฑิตพัฒนศิลป์

นับได้ว่าคุณครูอุดม อังศุธรเป็นผู้ที่ได้ทำหน้าที่ของความเป็นครูในฐานะผู้ให้ตามแนวปฏิบัติของคุณครูลมูล ยมะคุปต์ ก็คือ การให้ความรักความเมตตาต่อกศิษย์ด้วยความเสมอภาคกัน โดยเฉพาะพยายามให้ลูกศิษย์ได้มีโอกาสได้แสดงตามความสามารถของตนเอง

ประวัติอาจารย์ธงไชย โพธยารมย์

นายธงไชย โพธยารมย์ เกิดเมื่อเสาร์ที่ 1 เมษายน พ.ศ. 2482 ปีเถาะ ที่จังหวัดธนบุรี เป็นบุตรคนสุดท้องของร้อยโทล้อมและนางทองอยู่ โพธยารมย์ มีพี่สาว 1 คน และพี่ชาย 2 คน เมื่อยังเด็ก มารดามักเรียกว่า "ลูกหนู" เพราะท่านมีรูปร่างน่ารักน่าเอ็นดู ประกอบกับเป็นบุตรคนสุดท้อง มารดาจึงรักมากเป็นพิเศษ ในวัยเยาว์ครูธงไชยชอบเสียงไก่ขัน มารดาจึงเปลี่ยนมาเรียกชื่อเล่นว่า "ไก่" แทนลูกหนู ครูธงไชยจึงกลายเป็น "ครูไก่" ของบรรดาลูกศิษย์ทั้งหลายมาจนปัจจุบันนี้

ในวัยเด็กท่านเริ่มเข้ารับการศึกษที่โรงเรียนเทศบาลวัดดงมูลเหล็ก จนจบชั้นประถมศึกษาปีที่ 4 บิดามารดาพาไปสมัครเข้าศึกษาต่อในระดับชั้นมัธยมที่โรงเรียนมัธยมวัดชิโนรส แต่ผลการสอบคัดเลือกไม่ผ่านเกณฑ์ ซึ่งขณะนั้นคุณครูणा หวังในธรรม (อดีตข้าราชการบำนาญ กองการสังคีต กรมศิลปากร) เป็นผู้ที่ครูธงไชยนับถือ และคุ้นเคยเป็นอย่างดี คุณครูणाได้แนะนำให้ครูธงไชยสมัครเข้าศึกษาต่อที่โรงเรียนนาฏศิลป์ในต้นปีการศึกษา 2495 ซึ่งในปีนั้นไม่มีการสอบคัดเลือก เพราะโรงเรียนนาฏศิลป์เปิดรับเด็กเข้าศึกษาต่อ 50 คน แต่วันสอบคัดเลือกมีนักเรียนมาสมัครเพียง 47 คน จึงรับนักเรียนเข้าเรียนทั้งหมด โดยไม่ต้องมีการสอบคัดเลือก เมื่อแรกเข้าเรียนที่โรงเรียนนาฏศิลป์ นั้น การเรียนวิชานาฏศิลป์ยังไม่เป็นที่แพร่หลายด้วยเกรงว่าเมื่อเรียนจบออกมาจะต้องเป็นศิลปินเดินกินรำกิน จึงไม่มีใครนิยมส่งบุตรหลานเข้าเรียนในสาขาดังกล่าว กรมศิลปากรจึงต้องกำหนดเป็นนโยบายให้มีการจ่ายเงินพิเศษให้กับนักเรียนที่เรียนวิชาโขน ผู้ซึ่งมีความประพฤติดี ขยันหมั่นเพียรในอัตราเดือนละ 15 บาท โดยมีฐานะเป็น "ศิลปินสำรอง" ซึ่งครูธงไชยก็เป็นหนึ่งในจำนวนศิลปินสำรองหลายท่านที่มีโอกาสได้รับเบี้ยเลี้ยงดังกล่าว ตั้งแต่แรกเข้าเรียนชั้นต้นปีที่ 1 โดยมีหมายเลขประจำตัว 1326 ต่อมาเมื่อมีผู้สนใจสมัครเข้าศึกษาต่อในโรงเรียนนาฏศิลป์มากขึ้น จึงได้ยกเลิกตำแหน่งศิลปินสำรอง

ในการเข้าเรียนนั้น ครูธงไชย เริ่มฝึกหัดโขนเป็นตัวพระกับ ครูอาคม สายาคม (อดีตผู้เชี่ยวชาญนาฏศิลป์ไทย กรมศิลปากร) ฝึกอยู่ได้ไม่ถึงเดือน ขณะนั้นเป็นเวลาที่เขาแคลนตัวนางในการแสดงโขน (สมัยโบราณการแสดงโขนใช้ผู้ชายแสดงเป็นตัวนาง) ครูขุนवादพิศวง (แถม ศิลปิน) ครูผู้ฝึกหัดโขนตัวนางของกรมมหรสพในสมัยรัชกาลที่ 6 ได้ขอตัวครูธงไชยไปหัดนาง เนื่องจากท่านมีรูปทรงเอบางร่างน้อย หน้าตาสวยเหมาะที่จะหัดนาง ซึ่งครูธงไชยก็ไม่เต็มใจในการหัดเท่าใดนัก แต่เป็นไปตามความประสงค์ของครูและความจำเป็นในขณะนั้น

การฝึกหัดโขนในเวลานั้น หัดรวมกันทั้งพระ นาง ยักษ์ ลิง ที่บริเวณศาลาแสนหวี (ปัจจุบัน รื้อลงแล้ว สร้างเป็นอาคารเรียน) ครูธงไชยยังคงต้องฝึกหัดเป็นตัวนางเรื่อยมา หลังจากแสดงละคร เรื่อง มโนห์ราแล้ว จึงขอย้ายไปเรียนตัวพระอย่างเดิม แต่ไม่ได้รับการอนุญาต จนกระทั่งเรียนชั้นต้นปีที่ 4 จึงได้ย้ายไปหัดตัวยักษ์ เนื่องจากขณะนั้นครูธงไชยมีรูปร่างสูงใหญ่ขึ้น การฝึกหัดยักษ์โดยมีครูทองเริ่ม มงคลนัญเป็นผู้จับทำเป็นครูท่านแรก แล้วต่อมาจึงไปฝึกกับครูหยัด ช่างทองด้วยความมานะ พยายามเอาใจใส่ต่อการฝึกซ้อม ครูธงไชยจึงได้รับการฝึกหัดเป็นยักษ์ตัวดีร่วมกับศิษย์รุ่นพี่ อาทิ ครูราชมพ โทธิเวส ต่อมาครูธงไชยได้แสดงเป็นพญาม้าต้นในละครนอก เรื่อง สุวรรณหงส์ ตอน กุมภกนธ์ถวายม้า การแสดงครั้งนั้นเป็นที่ชื่นชอบของประชาชนจึงเป็นเหตุให้ครูธงไชยได้กลับไปแสดงโขนเป็นตัวพระ ระหว่างที่ครูธงไชยกำลังเรียนอยู่ชั้นกลางปีที่ 3 รัฐบาลไทยเตรียมการรับเสด็จเจ้าหญิงอเล็กซานดราแห่งเดนมาร์ก พระราชอาคันตุกะของรัฐบาลไทย ซึ่งมีกำหนดเตรียมการแสดงถวายทอดพระเนตร ณ หอประชุมวัฒนธรรม โดยกำหนดให้มีการแสดงโขน เป็นเวลาเดียวกับที่ผู้แสดงเป็นตัวพระขาดแคลน มีเพียงครูทองสุข ทองหลิม (ถึงแก่กรรม) เพียงท่านเดียวที่แสดงเป็นพระราม จึงเป็นโชคของครูธงไชยที่ได้รับการเลือกจากนายธนิต อยู่โพธิ์ (อธิบดีกรมศิลปากรในขณะนั้น) โดยการสนับสนุนของพลตรี หม่อมราชวงศ์ศึกฤทธิ์ ปราโมช (ที่ปรึกษากรมศิลปากรในขณะนั้น) โดยให้แสดงเป็นพระลักษณณ์คู่กับครูทองสุข ทองหลิม ภายใต้การควบคุมฝึกซ้อมของท่านผู้หญิงแก้ว สนิทวงศ์เสนี อดีตผู้เชี่ยวชาญนาฏศิลป์ไทย กรมศิลปากร นับแต่นั้นเป็นต้นมา ครูธงไชยจึงย้ายไปฝึกหัดเป็นตัวพระสมความตั้งใจและครูก็ได้รับการเลือกให้แสดงเป็นพระลักษณณ์คู่กับครูทองสุขซึ่งแสดงเป็นพระรามชุดที่ 1 ครูธงไชย เป็นพระรามชุดที่ 2 คู่กับนายบัญญัติ น้อยอำไพ (อดีตข้าราชการสำนักพระราชวัง ปัจจุบันประกอบธุรกิจส่วนตัว) จนกระทั่งครูทองสุข ทองหลิมเดินทางไปศึกษาต่อ ณ ประเทศฮ่องกง ครูธงไชยจึงได้แสดงเป็นพระรามโดยมีท่านผู้หญิงแก้ว สนิทวงศ์เสนี เป็นผู้ฝึกหัดมาโดยตลอด ครูธงไชยจบการศึกษาหลักสูตรนาฏศิลป์ชั้นสูงปีที่ 2 เมื่อ พ.ศ. 2506 และเริ่มเข้ารับราชการเป็นศิลปินจัตวา แผนกนาฏศิลป์ กองการสังคีต กรมศิลปากร

คณาจารย์ผู้ถ่ายทอดความรู้ให้โดยตรง

ครูอาคม สายาคม อดีตผู้เชี่ยวชาญนาฏศิลป์ไทย กรมศิลปากร (โขน - พระ)
 ขุนवादพิศวง (แถม ศิลปชีวิต) ปริมาจารย์ผู้เชี่ยวชาญทางด้านโขน ตัวนาง

ครูทองเริ่ม มงคลนัญ อดีตผู้เชี่ยวชาญการสอนนาฏศิลป์ไทย วิทยาลัยนาฏศิลป์
กรมศิลปากร (โขน - ยักษ์)

ครูหยัด ช่างทอง อดีตศิลปินแห่งชาติ สาขาศิลปะการแสดง (นาฏศิลป์ - โขน)
พุทธศักราช 2532

ท่านผู้หญิงแก้ว สนิทวงศ์เสนี อดีตศิลปินแห่งชาติ สาขาศิลปะการแสดง (นาฏศิลป์)
พุทธศักราช 2528

ประวัติรับราชการ

พ.ศ. 2506 รับราชการศิลปินจัตวา แผนกนาฏศิลป์ กองการสังคีต กรมศิลปากร

พ.ศ. 2508 ศิลปินตรี แผนกนาฏศิลป์ กองการสังคีต กรมศิลปากร

พ.ศ. 2514 ศิลปินโท แผนกนาฏศิลป์ กองการสังคีต กรมศิลปากร

พ.ศ. 2518 ดำรงตำแหน่งนาฏศิลป์ 4 กองการสังคีต กรมศิลปากร

พ.ศ. 2522 นาฏศิลป์ 5 กองการสังคีต กรมศิลปากร

พ.ศ. 2525 นาฏศิลป์ 6 กองการสังคีต กรมศิลปากร

พ.ศ. 2533 นาฏศิลป์ 7 กองการสังคีต กรมศิลปากร

พ.ศ. 2539 ดำรงตำแหน่งนักวิชาการละครและดนตรี 8 ว. กลุ่มนาฏศิลป์ ส่วนการแสดง
สถาบันนาฏดุริยางคศิลป์ กรมศิลปากร

พ.ศ. 2542 ดำรงตำแหน่งนักวิชาการละครและดนตรี 9 (ชช.) กลุ่มนาฏศิลป์
ส่วนการแสดง สถาบันนาฏดุริยางคศิลป์ กรมศิลปากร

พ.ศ. 2543 เกษียณอายุราชการและดำรงตำแหน่งผู้เชี่ยวชาญนาฏศิลป์ไทย กลุ่มนาฏศิลป์
ส่วนการแสดง สถาบันนาฏดุริยางคศิลป์ กรมศิลปากร

ผลงานการแสดง

ครูธงไชยเป็นศิลปินที่มีความสามารถทั้งทางด้านการแสดงโขน ละคร และศิลป์พื้นเมือง
ทุกประเภท นอกจากนี้ยังเป็นผู้มีกระแสเสียงไพเราะ สามารถแสดงละครที่มีบทเจรจาและบทขับ
ร้องได้เป็นอย่างดี สามารถจำแนกผลงานได้ดังนี้

โขน

แสดงเป็น พระอิศวร ในการแสดงโขน เรื่องรามเกียรติ์ ชุด พาลีสอนน้อง นิ้วเพชร
 แสดงเป็น พระนารายณ์ ในการแสดงโขน เรื่องรามเกียรติ์ ชุด นิ้วเพชร
 แสดงเป็น ท้าวมาลีวราช ในการแสดงโขน เรื่องรามเกียรติ์ ชุด ท้าวมาลีวราช-

ว่าความ

แสดงเป็น พระลักษมณ์ ในการแสดงโขน เรื่องรามเกียรติ์ ชุด สีดาหาย ยกบ
 แสดงเป็น พระราม ในการแสดงโขน เรื่องรามเกียรติ์ ชุด นางลอย หนุมานอาสา

ตามกวาง ฯลฯ

ละคร

แสดงเป็น พระอภัยมณี ในการแสดงละคร เรื่องพระอภัยมณี ตอนศึกเก้าทัพ
 แสดงเป็น ไกรทอง ในการแสดงละครเรื่องไกรทอง
 แสดงเป็น หลวิชัย, คาวี ในการแสดงละครนอกเรื่องหลวิชัยคาวี
 แสดงเป็น ชุนแผน, พระไวย, หลวงต่างใจ ในการแสดงละครเสภาเรื่องชุนช้าง

ชุนแผน

แสดงเป็น พระเจ้ากรุงอังวะ ในการแสดงละครพันทางเรื่องราชาธิราช

ตอน สมิงพระรามอาสา

แสดงเป็น พระสุวรรณหงส์ ในการแสดงละครนอกเรื่องสุวรรณหงส์
 แสดงเป็น พญาม้าตัน ในการแสดงละครนอกเรื่องสุวรรณหงส์

ตอนกุ่มภณฑ์ถวายม้า

แสดงเป็น ฮเนา ในการแสดงละครเรื่องเงาะป่า
 แสดงเป็น ท้าวชินเสน ในการแสดงละครเรื่องท้าวแสนปม
 แสดงเป็น พระร่วง ในการแสดงละครเรื่องพระร่วง
 แสดงเป็น เมงกะยिनโย ในการแสดงละครพันทางเรื่องผู้ชนะสิบทิศ
 แสดงเป็น พระเจ้ากาหลิบ ในการแสดงละครเรื่องอาบุญสะขันธ์, นิทราชาคริต
 แสดงเป็น พระเจ้าประดุง ในการแสดงละครอิงประวัติศาสตร์เรื่องศึกเก้าทัพ
 แสดงเป็น ท้าวทุมราช ในการแสดงละครนอกเรื่องมโนห์รา
 แสดงเป็น ท้าวดาหา ในการแสดงละครเรื่องอิเหนา

แสดงเป็น ท้าวสุเทษณ์, ชัยเสน ในการแสดงละครพูดคำฉันท์เรื่องมัทนะพาธา
แสดงเป็น พระสังข์ ในการแสดงละครนอกเรื่องสังข์ทอง ฯลฯ

นอกจากนี้ ครูธงไชยยังเป็นแบบทำรำ ตัวพระ ในการถ่ายภาพทำรำแม่บทใหญ่ ดีพิมพ์ลงในหนังสือตำราฟ้อนรำ ฉบับภาษาอังกฤษ โดยกรมศิลปากรจัดส่งไปเผยแพร่ในต่างประเทศ และแปลเป็นฉบับภาษาไทยเผยแพร่ภายในประเทศ

ในด้านการเผยแพร่ ครูธงไชยได้เดินทางไปเผยแพร่ศิลปการแสดง โขน ละคร และศิลปะพื้นเมืองทั่วทุกภูมิภาคในประเทศ และต่างประเทศ เช่น ลาว อินโดนีเซีย มาเลเซีย ญี่ปุ่น เดนมาร์ก สวีเดน เยอรมัน โซเวียต ฟิลิปปินส์ พม่า อินเดีย สาธารณรัฐประชาชนจีน สหรัฐอเมริกา ฝรั่งเศส สวิตเซอร์แลนด์ ฯลฯ

นับตั้งแต่รับราชการเป็นครั้งแรกในปี พ.ศ. 2506 จนกระทั่งในวันที่ 25 ตุลาคม พ.ศ. 2527 ก็ได้รับพระมหากรุณาธิคุณจาก พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวภูมิพลอดุลยเดช โปรดเกล้าฯ พระราชทานแต่งตั้งเป็นประธานผู้ทำพิธีไหว้ครูโขน - ละคร ซึ่งถือเป็นมงคลสูงสุดในชีวิตราชการของครูธงไชย โภชยามรย์ ภายหลังเกษียณอายุราชการแล้ว ท่านยังได้ทำหน้าที่เป็นผู้เชี่ยวชาญด้านนาฏศิลป์ไทย ประจำกรมศิลปากร โดยปฏิบัติหน้าที่ถ่ายทอดการแสดงทางนาฏศิลป์ไทย ผู้อำนวยการฝึกซ้อม ควบคุมการแสดง วิทยากร อาจารย์พิเศษตลอดจนเป็นที่ปรึกษาเกี่ยวกับงานด้านการแสดงของกรมศิลปากร

ชีวิตสมรส

ครูธงไชยได้สมรสกับนางสาวสมพิศ จันทาลวงศ์ เมื่อ พ.ศ. 2508 มีธิดา 3 คน คือ

1. นางสาวอัญชลี โภชยามรย์
2. นางสาวจีรวรรณ โภชยามรย์
3. นางสาวฉันทิยา โภชยามรย์

ที่อยู่ปัจจุบัน

ปัจจุบันครูธงไชย โภชยามรย์ พักอยู่บ้านเลขที่ 16/178 ซอย ภูโสภา ถนนพิบูลสงคราม ตำบลตลาดขวัญ อำเภอเมือง จังหวัดนนทบุรี

ภาคผนวก ข กระบวนท่ารำ

กระบวนท่ารำเพลงกลมวิมาน

ลำดับที่	ชื่อท่ารำ	สัญลักษณ์	คำอธิบายท่ารำ (การปฏิบัติ)
1	นั่งไหว้		นั่งคุกเข่าบนส้นเท้าทั้งสอง วางพระขรรค์ขนานกับหัวเข่า ปลายพระขรรค์อยู่ทางซ้าย วางมือบนหน้าขาทั้งสองข้าง ประนมมือไหว้ระหว่างอก แล้วนำมือที่ประนมไหว้ ยกขึ้นเหนือศีรษะ ปลายนิ้วหัวแม่มือจรดหน้าผาก จากนั้นกลับมาปฏิบัติ ท่าไหว้ 1
2	จีบขัดพระ ขรรค์		มือขวาจับด้ามพระขรรค์ แล้วนำมือขวาขัดตั้งพระขรรค์วงล่าง มือซ้ายหงายมือรับจีบวงล่าง เอียงไหล่ขวา เอียงศีรษะขวา หันหน้า เอียงทางซ้าย กระดกเท้าซ้าย พร้อมกับใช้ตัวหน้าหนึ่ง
3	งาม		หันลำตัวด้านซ้าย จากนั้นตั้งเข่าขวา มือขวาขัดตั้งพระขรรค์วงล่าง มือซ้ายมือซ้ายหงายมือสอดสูง เอียงไหล่ซ้าย เอียงศีรษะซ้าย (ฤทธิรงค์) จากนั้นลุกขึ้นยืนด้วยเท้าขวา กระดกเท้าซ้าย พร้อมกับใช้ตัวหน้า หนึ่ง แล้วหันหันลำตัวมาทางด้านขวา
4	ป้องหน้า		จากนั้น ในขณะที่หันลำตัวมาทางด้านขวา ยืนเท้าขวาเป็นหลักแล้ว นำเท้าซ้ายยกขึ้น มือขวาถือพระขรรค์คว่ำแขนงอ ปลายพระขรรค์ ชี้ลงพื้น มือซ้ายป้องหน้า เอียงไหล่ขวา ศีรษะเอียงขวา หันหน้ามองทางซ้าย จากนั้นใช้ตัวหน้าหนึ่ง พร้อมกับหันลำตัวด้านซ้ายกลับมาด้านหน้า
5	ลงวง		วางเท้าซ้ายลง แล้วนำเท้าประสมเท้าเสมอกัน มือขวาขัดพระขรรค์ วงล่าง มือซ้ายวงล่างหน้ามองตรง จากนั้นจึงปฏิบัติกระบวนท่ารำ เพลงหน้าพาทย์กลมอรุณ ในลำดับ ที่ 6 จนครบกระบวนท่า

กระบวนท่ารำเพลงเชิดกลอง (กลมอรชุน)

ลำดับที่	ชื่อท่ารำ	สัญลักษณ์	คำอธิบายท่ารำ (การปฏิบัติ)
1	เชิด		หันลำตัวด้านขวา ประสมเท้าเสมอกัน มือซ้ายแขนตั้ง มือขวาถือพระขรรค์วงบน หันหน้ามองทางซ้าย ยกตัว 6 จังหวะ
2	สอดจีบ		หันลำตัวด้านซ้าย มือขวาถือพระขรรค์หงายมือ (ดำ) มือซ้าย ตั้งวงแขนตั้ง กดไหล่ขวา เอียงขวา หันหน้าเฉียงทางซ้าย แล้ววิ่งวนไปทางซ้าย
3	ผาลา		มือขวาถือพระขรรค์หงายมือ (ดำ) มือซ้ายวงบน กดไหล่ขวา เอียงขวา หันหน้ามองทางซ้ายแล้ววิ่งวนไปทางขวา
4	ชักแบ่ง ผัดหน้า		หันลำตัวด้านหน้า เก็บเท้าอยู่กับที่ มือขวาถือพระขรรค์วงหน้า มือซ้ายจีบปรกข้าง กดไหล่ซ้าย เอียงซ้าย หันหน้าเฉียงทางขวา
5	รำร้าย	 	ประสมเท้าขวาเหลือมเท้าซ้าย มือขวาถือพระขรรค์วงบน มือซ้ายวงหน้า กดไหล่ซ้ายเอียงซ้าย หันหน้าเฉียงทางขวา จากนั้นก้าวยื่นเท้าขวาเป็นหลัก วางสันเท้าซ้าย มือขวาถือพระขรรค์วงบน มือซ้ายจีบส่งหลัง กดไหล่ซ้าย เอียงซ้าย หันหน้าเฉียงทางขวา
6	ป้อนหน้า		หันลำตัวมาด้านขวา ยกเท้าซ้ายขึ้น พร้อมกับนำมือซ้ายขึ้นป้อนหน้า มือขวาถือพระขรรค์หงายมือ (ดำ) กดไหล่ขวา เอียงขวา
7	ยื่น		ยื่นเท้าขวาเป็นหลัก จมูกเท้าซ้ายจรดพื้น ตั้งเข่าซ้าย มือขวาเท้าสะเอว มือซ้ายวางบนหน้าขาซ้าย กดไหล่ขวา เอียงขวา

กระบวนการทำรำเพลงเชิดกลอง (กลมพระนารายณ์)

ลำดับที่	ชื่อทำรำ	สัญลักษณ์	คำอธิบายทำรำ (การปฏิบัติ)
1	เชิด		หันลำตัวด้านขวา ประสมเท้าเสมอกัน มือซ้ายถือจักรตั้งแขนตั้ง มือขวาดังคทาวงบน หันหน้ามองทางซ้าย ยกตัว 6 จังหวะ
2	สอดจับ		หันลำตัวด้านซ้าย มือขวาทือคทาหงายมือ (ต่ำ) มือซ้ายถือจักรจับคว่ำแขนงอ กดไหล่ซ้าย เอียงซ้าย หันหน้าเฉียงทางขวา แล้ววิ่งวนไปทางซ้าย
3	ผาลา		มือขวาทือคทาหงายมือ (ต่ำ) มือซ้ายถือจักรวงบน กดไหล่ขวา เอียงขวา หันหน้ามองทางซ้ายแล้ววิ่งวนไปทางขวา
4	ชักแบ่ง ผัดหน้า		หันลำตัวด้านหน้า เก็บเท้าอยู่กับที่ มือคทาวงหน้า มือซ้ายถือจักรจับประก้าง กดไหล่ซ้าย เอียงซ้าย หันหน้าเฉียงทางขวา
5	รำร้าย	 	ประสมเท้าขวาเหลื่อมเท้าซ้าย มือขวาดังคทาวงบน มือซ้ายถือจักรวงหน้า กดไหล่ซ้ายเอียงซ้าย หันหน้าเฉียงทางขวา จากนั้นก้าวยื่นเท้าขวาเป็นหลัก วางสันเท้าซ้าย มือขวาดังคทาวงบน มือซ้ายถือจักรจับหลัง กดไหล่ซ้าย เอียงซ้าย หันหน้าเฉียงทางขวา
6	ป้อนหน้า		เท้าขวาก้าวข้าง มือขวาจับหลัง มือซ้ายป้อนหน้า กดไหล่ขวา เอียงขวา
7	ยื่น		ยื่นเท้าขวาเป็นหลัก จมูกเท้าซ้ายจรดพื้น ตั้งเข่าซ้าย มือขวาเท้าสะเอว มือซ้ายวงบนหน้า ขาซ้าย กดไหล่ขวา เอียงขวา

ประวัติผู้เขียนวิทยานิพนธ์

นายธีรเดช กลิ่นจันทร์ เกิดเมื่อวันอังคารที่ 23 ธันวาคม พุทธศักราช 2512 ที่ อำเภอท่าม่วง จังหวัดลพบุรี สำเร็จการศึกษาปริญญาศึกษาศาสตรบัณฑิต สาขาวิชานาฏศิลป์ไทย เกียรตินิยม อันดับ 2 คณะนาฏศิลป์และดุริยางค์ สถาบันเทคโนโลยีราชมงคล เมื่อปีการศึกษา 2537 และเข้าศึกษาต่อหลักสูตรปริญญาศิลปศาสตรมหาบัณฑิต สาขาวิชานาฏศิลป์ไทย ภาควิชานาฏศิลป์ คณะศิลปกรรมศาสตร์ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย ในปีการศึกษา 2544 ได้รับการคัดเลือกและยกย่องให้เป็นนิสิตดีเด่นระดับบัณฑิตศึกษา ประจำปีการศึกษา 2545 ปัจจุบันรับราชการสังกัดกลุ่มนาฏศิลป์ สำนักการสังคีต สถาบันนาฏดุริยางคศิลป์ กรมศิลปากร กระทรวงวัฒนธรรม